

доцент, кандидат психологічних наук,

доцент кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту

Попович І. С.

Херсонський державний університет (м. Херсон)

ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті висвітлено результати дослідження феномену соціальних очікувань як потужного психологічного механізму, що здійснює визначальний вплив на розвиток та становлення особистості як суб'єкта самоактивності.

Аналіз теорій, концепцій, науково-довідникової літератури дає підстави стверджувати, що феномен соціальних очікувань – явище єдине у своєму роді, цілісне за своєю сутністю, багатоманітне, з неповторною складною структурою та багатою психологічною природою.

Ключові слова: феномен, соціальні очікування, соціально-психологічні очікування, життєві очікування, рольові очікування, експектації, саморегуляція поведінки особистості, суб'єкт самоактивності.

Аннотация. В статье освещены результаты исследования феномена социальных ожиданий как мощного психологического механизма, осуществляющего определяющее влияние на развитие и становление личности как субъекта самоактивности.

Анализ теорий, концепций, научно-справочной литературы даёт основания утверждать, что феномен социальных ожиданий – явление единое в своём родстве, целостное по своей сущности, разнообразное, с неповторимой сложной структурой и богатой психологической природой.

Ключевые слова: феномен, социальные ожидания, социально-психологические ожидания, жизненные ожидания, ролевые ожидания, экспектации, саморегуляция поведения личности, субъект самоактивности.

Annotation. The article submitted the results of the research of the phenomenon of social expectations as a powerful psychological mechanism implementing decisive

influence on the formation and development of the individual as a subject of self-activity.

Analysis of theories, concepts, scientific and reference literature gives the reason to affirm that the phenomenon of social expectations – is the phenomenon common in its genus, holistic in its nature, varied, with unique complex structure and rich psychological nature.

Key words: phenomenon, social expectations, social and psychological expectations, life expectancy, role expectancy, expectations self-regulation of individual behavior, subject of self-activity.

Вступ. Соціальні очікування є вельми складним феноменом і потребують різнобічного аналізу. Складність соціальних очікувань значною мірою зумовлюється тим, що вони одночасно можуть виступати предметом дослідження декількох наук, зокрема: соціальної психології, психології соціальної роботи, психології особистості, психології професійного розвитку, конфліктології, соціальної педагогіки, а також філософії та соціології. Незважаючи на це, соціальні очікування залишаються маловивченими, що засвідчує недостатню розробленість поняттєвого апарату, розмаїття визначень поняття «соціальні очікування», відсутність класифікації соціальних очікувань. Виникає нагальна необхідність дослідження феномену соціальних очікувань, який, на наш погляд, є потужним психологічним механізмом, що здійснює визначальний вплив на розвиток та становлення особистості як суб'єкта самоактивності.

Феномену соціальних очікувань приділяли увагу такі науковці: М.Бобнева, М.Боришевський, Л.Гавришак, М.Гомелаурі, П.Горностай, Н.Гуткіна, Г.Долинський, Я.Коломінський, І.Кон, Н.Кузьменко, С.Кулачківська, Е.Лінчевський, О.Осадько, Т.Титаренко, С.Тищенко. У зарубіжній літературі нашу увагу привернули теорії таких науковців: А.Бандура, Дж.Бегбі, В.Врум, Р.Дарендорф, Дж.Джібс, Р.Мертон, Дж.Мід, Дж.Морено, Т.Парсонс, С.Робінс, Д.Роттер, Дж.Хетфілд, Р.Хьюсман, Т.Шибутані.

Соціально-психологічний зміст очікувань, професійні очікування, соціально-психологічна феноменологія професійних очікувань відносно недавно стали предметом досліджень Т.Борисової, М.Варбан, О.Коновалової, О.Тишковського, А.Фарадинської.

Формулювання мети статті та завдань. Мета та завдання статті полягають у з'ясуванні психологічних особливостей соціальних очікувань особистості; висвітленні змістових аспектів досліджуваного феномену.

Виклад основного матеріалу статті. Термін «феномен» (з грец. *φαινόμενον* – являється) – незвичайне явище, рідкісний факт, який важко збагнути. У філософському сенсі словом «феномен» часто позначають явища, які пізнаються на чуттєвому рівні. Феномен – явище, єдине в своєму роді, окреслене його цілісністю, єдине в своїй сутності й дане нам у досвіді, сприйняте органами чуттів. За визначенням І.Каната, феномен – будь-яке явище, що можна збагнути завдяки досвіду. Феномен – явище, що опановується досвідом і протиставляється ноумену як «речі в собі», нібито недоступній людському пізнанню.

У психологічному сенсі «феномен» – найбільш загальне поняття: будь-який предмет, так і явище об'єктивної або суб'єктивної реальності, що пізнається чи підлягає пізнанню.

Таким чином, наша увага прикута до феномену «соціальні очікування» – явища, єдиного у своєму роді, цілісного за своєю сутністю, багатоманітного, з неповторною складною структурою, багатою психологічною природою.

У філософському енциклопедичному словнику [10] соціальні очікування розглядаються як суб'єктивні орієнтації, які поділяють члени соціальної групи або спільноти загалом, стосовно передбачуваного перебігу подій і забезпечують пізнавальну, емоційну та поведінкову готовність індивідів до цих подій. Соціальні очікування застосовують для опису взаємозв'язків між функціонуванням соціальних систем і діяльністю індивідів, причетних до цієї системи. Вони отримують підкріплення і розповсюдження завдяки комунікації і

взаємодії, але в окремих випадках можуть мати поширення і соціальні очікування, які неадекватні реальності.

Зауважимо, що «...стосовно стійких малих груп соціальні очікування відображають об'єктивну необхідність узгоджених дій: від кожного члена очікується певний склад думок, почуттів і вчинків, що відповідають його місцю в системі спільної діяльності. Якщо поведінка не відповідає соціальним очікуванням, це викликає відповідну реакцію членів групи – соціальні санкції» [10, с.455].

У словнику-довіднику термінів з конфліктології [7] соціальні очікування – це система очікувань, вимог відносно норм виконання індивідом соціальних ролей. Вони є різновидом соціальних санкцій, які упорядковують систему відношень і взаємодій у групі. На відміну від офіційних вказівок, посадових інструкцій та інших регуляторів поведінки в групі, соціальні очікування носять неформалізований характер, який не завжди усвідомлюється. Соціальні очікування розрізняються відповідно до міри узагальненості, ясності, узгодженості. Невизначеність і суперечливість соціальних очікувань унеможлиблює відповідну до них поведінку, що призводить до непередбачених вчинків і знижує ефективність рольової взаємодії, звідси прагнення соціальних організацій формалізувати найбільш істотні компоненти соціальних очікувань [7, с.261].

У словнику з соціальної педагогіки [6] соціальні очікування визначаються як вимоги, які пред'являють навколишні індивіду стосовно його дій, думок і почуттів, що мають місце в тій чи іншій ситуації. «Соціальні очікування виступають як неформальні санкції, що впорядковують взаємодію людей стосовно неписаних правил, міжособистісних ролей і прийнятих норм та способів спілкування» [6, с.181].

У енциклопедії з соціології [8] соціальні очікування є компонентами системи регуляції соціальної поведінки, взаємодії у групах, спільнотах, зазвичай неформалізовані; система очікувань, вимог стосовно норм виконання індивідом соціальних ролей. Членам групи, спільноти, що займають ту чи іншу

соціальну позицію, виконують ту чи іншу роль, інші учасники взаємодії висувають вимоги щодо соціальної поведінки, взаємин, настановлень. Ці вимоги набувають форми очікувань певної поведінки. Зокрема, від матері очікують оточуючі, що вона буде піклуватися про своє дитя, від робітника – що він буде сумлінно виконувати свої функціональні обов'язки і т.ін. Зазначається, що «...соціальні очікування є варіантом соціальних санкцій, що впорядковують систему взаємин і взаємодії у групі. Вони відображають міру обов'язковості, необхідності для спільноти бажаної форми поведінки, ставлень, без яких група не може успішно функціонувати. ... Основні функції соціальних очікувань полягають у впорядкуванні взаємин, підвищенні системи соціальних зв'язків, погодженості дій і взаємин членів групи, спільноти, у підвищенні ефективності процесів адаптації і оцінювання [8, с.672].

Розглянемо як трактується термін «соціальні очікування» у психологічній довідково-енциклопедичній літературі [3], [5]. Соціальні очікування – очікування чогось в міжособистісних взаєминах, наприклад, оцінки дій індивіда з боку інших людей. «Соціальні очікування зумовлені індивідуальними особливостями особистості, суспільною діяльністю і організаційною структурою групи, груповими нормами, еталонами сукупних перспектив розвитку життя в суспільстві. Внутрішньо прийняті особистістю соціальні очікування складають частину ціннісних орієнтацій особистості. Міжособистісне спілкування додає очікуванням соціально значущої суті: вони виступають як мотив поведінки людини» [3, с.513].

Аналіз категорії «соціальні очікування» в енциклопедіях, словниках, глосаріях, довідниках різних наук, в яких вони здатні виступати предметом дослідження, дає підґрунття для вельми цікавих висновків:

- соціальні очікування – є науковою категорією, що знаходиться на роздоріжжі багатьох наук, зокрема: соціальної психології, психології соціальної роботи, психології особистості, психології професійного розвитку, конфліктології, соціальної педагогіки, а також філософії та соціології. У

соціологічній науці соціальні очікування поширені в соціології особистості та соціології повсякденності;

- феномен соціальних очікувань, його зміст та сутність розглядається виходячи із методології, науково-категорійного апарату, мети та завдань кожної науки;

- соціальні очікування мають глибокий зміст, що потребує досконалого дослідження, носять поліфункційний характер, здатні виступати механізмами низки соціально-психологічних явищ, процесів;

- на соціальні очікування впливає величезна гамма чинників, як нижчого порядку, так і складних за своєю суттю та функціонуванням.

Для того, щоб збагнути унікальність і неповторність феномену соціальних очікувань, перейдемо до розгляду термінів, які схожі за сутністю із соціальними очікуваннями, розглянемо низку психологічних теорій.

У працях українських і зарубіжних вчених зустрічаємо наукові категорії, які мають багато спільного, доповнюють категорію «соціальні очікування», ідентичні за суттю із «соціальними очікуваннями». Зокрема, термін «соціально-психологічні очікування» зустрічаємо у науковому доробку відомого українського вченого М.Боришевського. Він розглядає соціально-психологічні очікування як складову національної самосвідомості у громадянському становленні особистості. На його погляд, соціально-психологічні очікування – це уявлення людини про те, як оцінюють її оточуючі щодо міри наявності у неї певних національних цінностей, якої поведінки у зв'язку з цим очікують від неї. У соціально-психологічних очікуваннях виражене також уявлення людини про те, як оцінюють її національні характеристики представники інших етносів, національностей [1, с.15].

Досліджуючи розвиток саморегуляції поведінки школярів, М.Боришевський, розглядає соціально-психологічні очікування поряд із самооцінкою, рівнем домагань та образом «Я», як психологічні механізми саморегуляції поведінки. Має місце ототожнення соціально-психологічних очікувань та очікуваної оцінки особистості.

Інший відомий український психолог Т.Титаренко [9] веде мову про життєві очікування і зазначає, що останні передбачають те, на що особистість має право, чого вона чекає від життя. Постійна внутрішня боротьба між очікуваннями соціуму і потаємними інтенціями особистості не дозволяє життєвим домаганням повністю відтворити особистісний потенціал. «Об'єктом домагань є не абстрактні уявлення про майбутнє, а емоційно забарвлені проєкції у завтрашній день своїх сьогоднішніх прагнень. ... У суб'єктному ставленні до майбутнього не доля, а сама людина визначає свій завтрашній день, акцентуючи увагу на саморегуляційному компоненті особистості». [9, с.428]. Авторка, розмірковуючи над життєвими домаганнями особистості, зауважує, що їх важко віднести чи то до сфери свідомості, чи то до сфери несвідомого. Особистість хоче тримати їх на цій межі, не вербалізуючи, не проговорюючи навіть самій собі. Їхній зміст відтворює такі значущі очікування щодо власного життя, яке, нарешті, має колись стати вартим тієї особистості, що його будує, що про них краще мовчати. У своїх найсміливіших мріях, соціальних очікуваннях, життєвих домаганнях людина рідко зізнається навіть самій собі, не говорячи вже про інших. Можливо, тому, що усвідомлення їх та презентація оточенню, навіть дуже близькому, – це справжній ризик, небезпечна справа [9]. Соціальні очікування ніби тільки «народилися», вони ще зовсім «голі» і «беззахисні». Соціальне сприйняття, соціальна оцінка, соціальний тиск можуть не тільки їх зруйнувати, але й дестабілізувати психоемоційний стан особистості, нанести їй психічну травму. Тому вони повинні пройти етап внутрішньої апробації, стати сильнішими. Ці змістові зміни можливі завдяки процесам інтеріоризації та екстеріоризації.

Соціальні очікування є тим дороговказом особистості, важливим соціально-психологічним механізмом, який, з одного боку, сприяє розвитку і становленню особистості, з іншого – виконує коригувальну функцію, призупиняючи, стримуючи цей же розвиток, а іноді призводить до стагнації, деформації, емоційного вигорання, і до деградації особистості. Соціальні очікування надзвичайно чутливий і неймовірно активний соціально-

психологічний механізм аналізу, синтезу, апробації, адаптації особистості, який може бути запущений в будь-якому напрямку, сприяючи чи перешкоджаючи самотворенню останньої. Соціальні очікування є результатом трансформацій «Я» та «не-Я» особистості. Я-концепція виступає джерелом соціальних очікувань. Безумовно, внутрішні та зовнішні чинники сприяють формуванню змістових параметрів, зокрема рівнів соціальних очікувань. Зовнішні чинники іноді можуть висувати до окремого індивіда високі вимоги, забезпечуючи неабияку можливість для особистісного зростання. Зіткнення зі складнощами комусь дозволяють відчувати власні сили, змінити у позитивний бік уявлення про власне «Я», відкоректувати самооцінку, а хтось, навпаки, не витримує випробувань і починає захищатися, шукає шляхи відступу, виправдання своїх дій, вчинків, уповає на неминучість ситуації, на долю.

П.Горностаї у рольовій концепції [2] розробив структуру рольової взаємодії особистості. До складу цієї структури входить підструктура рольових очікувань. Автор зазначає, що це система вимог соціуму до ролі (окремим варіантом, «соціумом» може бути і одна людина), вірніше відображення особистістю сукупності тих вимог, які висувують до людини партнери з рольової взаємодії, її власні уявлення про те, якої поведінки від неї очікують інші. «Рольові очікування – зовнішня сторона взаємодії, яка характеризує суспільну детермінацію рольової поведінки людини. ... Їх можна розглядати з об'єктивної і суб'єктивної точок зору. Об'єктивні – це норми і правила, закріплені в суспільстві, що реалізуються у формі вимог, спрямованих на окремих представників спільноти чи групи. Суб'єктивні – це уявлення індивіда про ті вимоги, які до нього пред'являє соціум»[2, с.43-44]. Складається враження, що рольові очікування, спрямовані від соціуму, просто відображаються в індивідуальній свідомості. Насправді, уява людини про рольові очікування, спрямовані до неї, є результатом доволі тривалого формування, почасти вони достеменно відрізняються від «оригіналу» і представляють собою самостійний феномен індивідуальної свідомості людини.

Це в черговий раз, вказує на багатоманітну, неповторну і складну сутність феномену соціальних очікувань особистості.

У англomовній літературі термін «експектації» (з англ. «expectation», що означає «очікування», на відміну від «expectancy» – «ймовірне очікування», але «wait» – «очікування» також, але в розумінні чекання когось або чогось) – це активне очікування, його ще називають нормативним очікуванням – на відміну від двох наступних. Ймовірне очікування – це прогнозування, яке носить, як і чекання когось чи чогось, пасивний характер. Ймовірне очікування (expectancy) в теорії Дж. Роттера – віра людини в те, що певне підкріплення буде мати місце в залежності від особливостей поведінки в специфічній ситуації [11].

Автором статті досліджено соціально-психологічні очікування у міжособистісній взаємодії навчальних груп закритого типу (групи курсантів МВС України), у студентських групах, людських взаєминах [4]. Ми дали наступне визначення соціально-психологічним очікуванням – це суб'єктивні орієнтації будь-якого учасника міжособистісної взаємодії стосовно того, як він оцінює і оцінюють його інші учасники взаємодії, на яку, у зв'язку з цим, поведінку від оточуючих він сподівається та оточуючі сподіваються від нього.

Дане визначення не може претендувати на вичерпність феномену соціальних очікувань, оскільки враховує не всі соціальні чинники, перевага віддається «Я», саме інтернальним складовим, на відміну від «не-Я». Екстернальні, тобто зовнішні чинники, меншою мірою впливають на зміст соціально-психологічних очікувань. На наш погляд, недооцінка «соціальної складової», «думки спільноти», «соціального впливу», «соціального тиску» має іноді визначальний вплив на регуляцію поведінки особистості, зокрема її соціальну позицію в цілому.

Виходячи з вищезазначених міркувань, соціальні очікування – складний соціально-психологічний феномен, який є базовим компонентом системи регуляції соціальної поведінки, взаємодії у групах, спільнотах, соціумі. Вони є вимогами, що пред'являються одним соціальним суб'єктом – індивідом, групою, спільнотою, до іншого соціального суб'єкта поведінки, і навпаки.

Висновки. Нами реалізована спроба теоретико-методологічного аналізу феномену соціальних очікувань особистості. Огляд наукової літератури, дослідження дефініцій схожих за змістом і сутністю терміну «соціальні очікування» дає підстави стверджувати, що соціальні очікування – є предметом вивчення багатьох наук. Особливість трактування і дослідження залежить від методології, науково-категорійного апарату, мети та завдань кожної науки. Феномен соціальних очікувань – явище, єдине у своєму роді, цілісне за своєю сутністю, багатоманітне, з неповторною складною структурою та багатою психологічною природою.

Література:

1. *Боришевський М.Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості. – К.: СКО «Беркут», 2000. – 63с. – Бібліогр.: с.62–63.*
2. *Горностаї П.П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. – К.: Интерпресс ЛТД, 2007. – 312с.*
3. *Крисько В.Г. Социальная психология: словарь-справочник. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 688с.*
4. *Попович І.С. Соціально-психологічні очікування в людських взаєминах. – Херсон: ВАТ ХМД, 2009. – 240с.: іл., табл.. – Бібліогр.: с.216–228.*
5. *Психологическая энциклопедия. 2-е изд. / Под ред. Р.Корсини, А.Ауэрбаха. – СПб.: Питер, 2006. — 1096 с: ил.*
6. *Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособ. /Авт.-сост. Л.В.Мардахаев. – М.: Изд. центр «Академия», 2002. – 368с.*
7. *Словник-довідник термінів з конфліктології / За ред. М.І.Пірен. – Київ – Чернівці: Чернівецький держуніверситет ім. Ю.Федьковича, 1995. – 318с.*
8. *Социология: Энциклопедия / Сост. А.А.Грицанов и др. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312с.*
9. *Титаренко Т.М. Життєві домагання особистості у сучасному потенціалістському дискурсі // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України: Зб. наук. пр. – К., 2006. – В. 25. – С.416–430.*

10. *Философский энциклопедический словарь* / Гл. ред. Л.Ф.Ильичев, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Панов. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840с.

11. *Rotter J.B. Social leaning and clinical psychology.* – Engl. C/. (NJ): Prentice-Hall, 1954. – 242p.

References:

1. *Boryševský M.J. Nacionalna samosvidomist' u hromadianskomu stanovlenni osobystosti.* – K.: SKO «Berkut», 2000. – 63s. – *Bibliohr.:* s.62–63.

2. *Hornostaj P.P. Lyčnosť y rol': Rolevoj podchod v socyaľnoj psycholohy lyčnosti.* – K.: Ynterpress LTD, 2007. – 312s.

3. *Kryško V.H. Socyaľnaja psycholohýa: slovarь-spravočnyk.* – Mn.: Charvest, M.: AST, 2001. – 688s.

4. *Popovyč I.S. Socialno-psycholohični očikuvannia v liudských vzajemynach.* – Cherson: VAT ChMD, 2009. – 240s.: il., tabl.. – *Bibliohr.:* s.216–228.

5. *Psycholohyčeskaja encyklopedýa. 2-e yzd. / Pod red. R.Korsyny, A.Auэрbacha.* – SPb.: Pyter, 2006. — 1096 s: yl.

6. *Slovarь po socyaľnoj pedahohyke: Učeb. posob. /Avt.-sost. L.V.Mardachaev.* – M.: Yzd. centr «Akademýa», 2002. – 368s.

7. *Slovnyk-dovidnyk terminiv z konfliktolohiji / Za red. M.I.Piren.* – Kyiv – Černivci: Černivečký deržuniversytet im. Ju.Fed'kovyča, 1995. – 318s.

8. *Socyoľohýa: Encyklopedýa / Sost. A.A.Hrycanov y dr.* – Mn.: Knyžnyj Dom, 2003. – 1312s.

9. *Tytarenko T.M. Žyttievi domahannia osobystosti u sučasnomu potencialist'skomu dyskursi // Nauk. zap. In-tu psycholohiji im. H.S.Kostiuka APN Ukrajinu: Zb. nauk. pr.* – K., 2006. – V. 25. – S.416–430.

10. *Fylosofský encyklopedyčeský slovarь /Hl. red. L.F.Ylyčev, P.N.Fedoseev, S.M.Kovalev, V.H.Panov.* – M.: Sov. encyklopedýa, 1983. – 840s.

11. *Rotter J.B. Social leaning and clinical psychology.* – Engl. C/. (NJ): Prentice-Hall, 1954. – 242p.